

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXII

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXII

İstanbul - 2003

YAZMADAN BASMAYA GEÇİŞ: OSMANLI BASMA KİTAP
GELENEĞİNİN DOĞUŞU (1729-1848)¹

*İlim adamında olması gereken vukuf
ve faziletlere sahip merhum
Nejat Göyünç'ün hatırasına*

Ekmeleddin İHSANOĞLU – Hatice AYNUR

Yazma kitaptan basma kitaba geçişin safhaları, insanların düşünme ve öğrenme şekilleri, okuma alışkanlıkları; okuyucu üzerine etkileri, sadece kitap tarihini değil kültürel ve sosyal araştırmaları da ilgilendirecek kadar geniş ve kapsamlı bir inceleme alanı oluşturan bir bütünün önemli bir parçasıdır. Bu geçişin değişik yönleri üzerine Batı'da pek çok çalışma yapılmıştır ve yapılmaya devam edilmektedir². Öte yandan Osmanlı dünyasındaki yazma kültürü ile basılı kültür,

- ¹ Bu makale, *The First World Congress for Middle Eastern Studies (WOCMES): History of Printing and Publishing in the Languages and Countries of the Middle East Symposium*, September 9-12, 2002. Gutenberg-Museum, Mainz'da sunulan "The first book printed at Bulaq printing house and the format of the Turkish book: 1822-1848" adlı bildirinin yeniden yazılmış şeklidir. Bu bildiri ve makalenin çıkış noktası ise E. İhsanoğlu'nun *Mısır'da Türk Kültür Hayatı* adlı projesidir. 1962 yılında tarama faaliyetlerine başlanılan ve 1985 yılında elde edilen malzemenin değerlendirilmesine geçilen bu proje üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümü *Mısır'da basılan Türkçe kitaplar*, ikinci bölümü *Mısır'da basılan Türkçe süreli yayınlar*, üçüncü bölümü ise *Türkçe'den Arapça'ya tercüme edilip Mısır'da basılmış olan kitaplar* oluşturmaktadır. Tamamlanmak üzere olan bu proje, Türk kültürünün bu yönünün Mısır'daki etkilerini ve geçirdiği safhaları açıklamayı amaçlamaktadır. Bu makalenin hazırlanması sırasında yardımlarını esirgemeyen IRCICA ve Süleymaniye kütüphaneleri müdür ve mensuplarına, ayrıca IRCICA araştırmacılarından Hümeysra Zerdecî'ye katkılarından dolayı teşekkürlerimizi sunarız.
- ² Bunlar arasında bk. Lucien Febvre and Henri-Jean Martin, *The coming of the book* (Reprint, London: Verso, 2000); Marshall McLuhan, *The Gutenberg galaxy: the making of typographic man* (Toronto: University of Toronto, 1962); Türkçe çevirisi *Gutenberg galaksisi: tipografik insanın oluşumu*, Çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul:

OSMANLI ARAŞTIRMALARI, XXII (2003).

bunlar arasındaki ilişki ve etkileşim henüz gerektiği ölçüde ele alınmamıştır. Bunun yapılamamasının önemli gerekçelerinden biri, bu tür çalışmaların yapılabilmesi için ihtiyaç duyulan Türk yazma ve basma kitap tarihinin bibliyografik ve biyografik incelemelerinin tamamlanmamış olmasıdır³. Ayrıca Türk kitap tarihi ve kültüründe özel önemi olan ve bir arada ele alınması gereken iki önemli dönüm noktası, yani yazmadan basmaya ve Arap harfli basmadan Latin harfli basma kitaba geçilme safhaları üzerinde hâlâ yeteri kadar durulmuş değildir. Her iki geçişin nasıl gerçekleştiğinin, etkilerinin ve sonuçlarının incelenerek ortaya konulmasının, hem Osmanlı dünyasındaki, hem de Cumhuriyet dönemindeki zihniyet değişimlerinin izlenmesine ve anlaşılmasına önemli katkılar sağlayabileceği şüphesizdir.

Osmanlı coğrafyasında, daha genel bir deyişle İslâm dünyasında yazma kitap kültüründen basma kitap kültürüne geçişi sağlamış olan iki önemli matbaa bulunmaktadır: Bunlardan birincisi İstanbul’da, devlet desteğiyle 1727 yılında İbrâhîm Müteferrika tarafından kurulan ve onun adıyla tanınan ‘Müteferrika Matba’ası’; ikincisi ise Kahire’de, Vali Mehmed ‘Alî Paşa’nın 1822 yılında kurduğu Bulak Matba’ası’dır. Arap harfli basma kitap ve matbaacılık tarihi konusunda çalışanların sürekli ilgisini çeken her iki matbaanın kurulma şartları, bastıkları eserler ile etkileri, çok sayıda kitap ve makalenin konusu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu makalede ise yapılan çalışmaların fazla temas

Yapı Kredi Yayınları, 2001); Elizabeth L. Eisenstein, *The printing press as an agent of change* (Reprint, Cambridge: Cambridge University, 1997); Walter J. Ong, *Orality and literary: the technologizing of the word* (London: Routledge, 2002); Türkçe çevirisi *Sözlü ve yazılı kültür: sözün teknolojileşmesi*, Çev. Sema Postacıoğlu Banon (İstanbul: Metis Yayınları, 1995). Özellikle Eisenstein’in kitabı, matbaanın Avrupa’ya etkisini göstermesi bakımından çok önemlidir. Ong, Eisenstein’in kitabının katkısını “Matbaa sayesinde İtalyan Rönesansı’nın yayılıp sürekli bir Avrupa Rönesansı’na dönüştüğünü, Protestanların reform hareketinin başladığını ve bu sebeple Katolik kilisesinin kendine yeni bir yön verdiğini, modern kapitalizmin geliştiğini, Batı Avrupa’da keşifler devrinin açıldığını, aile hayatı ve devlet politikasının değiştiğini, o ana dek mümkün olmayan hızlı bir bilgi yayılımıyla evrensel okur yazarlığın hedef alındığını, modern bilimlerin önünün açıldığını, sosyal ve fikri hayatta birçok değişikliklerin olduğunu ayrıntılarıyla açıklar” şeklinde ifade eder. (Ong, *a.g.e.*, 140)

3 Türkiye’deki yazma eser kataloglama çalışmalarının son durumu için bk. Hatice Aynur, “Türkiye’de Türkçe yazma eserlerin kataloglanması üzerine bir değerlendirme: 1989-2002.” *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları: Essays in honour of Barbara Flemming= Barbara Flemming Armağanı* 25, s. 1 (2002): 37-52. Seyfettin Özege tarafından olağanüstü bir gayretle hazırlanan katalog dışında (*Eski harflerle basılmış Türkçe eserler kataloğu*, 5c., İstanbul: 1971-1982) hâlâ elde Arap harfli basılı kitapların tam bir toplu katalogu/bibliyografyası bulunmamaktadır.

etmediği temel iki konu üzerinde durulacaktır: Osmanlı dünyasının yazma kitap kültürünün basma ilk kitaplar üzerindeki etkisi⁴ ile İstanbul ve Bulak matbaalarında basılan -özellikle Türkçe- kitapların şekli özelliklerinin gelişimi ve Osmanlı dünyasında basılı kitap geleneğinin doğuşu. Her iki konunun da çerçevesi çok geniş olup, ayrıntılı değerlendirme ve yorumlar yapabilmek için başka çalışmalara ihtiyaç duyulduğundan burada konuyla ilgili ilk adımların atılmasına çalışılacaktır.

İnsan düşüncesinin yüzyıllar boyunca en önemli taşıyıcısı ve aktarıcısı olan yazma veya basma halindeki kitap; ilk sayfa/içkapak özellikleri, kolofon, yazı cinsi ve boyutu, sayfa numaralama düzeni, reddade, cilt, metne ilâve edilen şekil ve resim, boyut gibi çok sayıda unsurdan meydana gelmektedir. Her bir unsurun doğuşu, gelişimi, dönüşümü ya da ortadan kalkışı ayrı ayrı çalışmaların konusudur. Bu yüzden de burada ancak ilk sayfa/içkapak, kolofon ve yazı cinsi unsurları üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Değerlendirme, 1729-1822 yılları arasında İstanbul matbaalarında basılan kitaplar ile 1822-1848 yılları arasında Bulak Matba'ası'nda basılan kitaplar esas alınarak yapılmıştır. Bu şekilde bir seçime gidilmesinin sebepleri; elimizde bu dönemlere ait sistematik bilginin mevcut olması ve bu iki dönemin Osmanlı dünyasındaki matbaacılık tarihinin gelişmesi bakımından büyük önem taşımasıdır. Ele aldığımız dönemlerden birincisi Müteferrika Matba'ası ile başlayan ve yavaş yavaş gelişen İstanbul matbaaları dönemidir. 1729 yılından 1822 yılına kadar İstanbul'da basılan -özellikle Türkçe- kitaplar imparatorluk coğrafyasındaki tek örnek olmuştur. Bu dönemlerden ikincisi ise Mısır valisi Mehmed 'Alî Paşa'nın 1822 yılında Bulak Matba'ası'nı kurmasıyla başlayan dönemdir. Mehmed 'Alî Paşa dönemi (1822-1848) matbaaya verilen destek, basılan kitap sayısı ve konu çeşitliliği bakımından önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazma Kitap Kültürünün İlk Basma Kitaplara Etkisi

Batı'da basılan ilk kitapların, bulunan tek model olan yazma eserlere mümkün olduğu kadar benzetilerek üretildiği, o dönemde yaygın olan yazı cinsi ve boyutunun tercih edildiği ve hatta kitaba son şeklin elle verildiği matbaa tarihi

⁴ Basılı ilk kitaplar için *incunabula* ve *beşik baskı* terimlerinin kullanımı yaygındır. Yazarlar, beşik baskıyı tercih etmekle birlikte zaman zaman aynı manayı ifade eden *basma ilk kitaplar* tabirini de kullanmışlardır.

araştırmaları sonucunda ortaya konulmuştur. Yazma esere benzetilerek üretilen bu kitaplarda içkapak olmadığı gibi matbaacı, yayıncı ve eser adı, yayın yılı ve tarihi ile ilgili bilgiler de yazmada olduğu gibi eserin sonundaki kolofonda yer almıştır⁵.

Eisenstein, beşik baskı döneminin başlarında Batı'da matbaacı ve müstensihlerin aynı pazar için aynı metinleri kopyaladıklarını ve çoğalttıklarını kaydetmektedir. Eisenstein'in Hugh H. Davis'den naklettiğine göre bu dönemde İtalyan hümanistlerinin zihinlerinde yazma kitap ile baskı kitap arasında kesin bir sınır çizgisi yoktur. Matbaadan elli yıl sonrasına kadar baskı kitabın varlığından kaynaklanan dikkate değer kültürel bir değişim olmamış; bu değişimin görülebilmesi için Gutenberg'ten sonra yüz yıllık bir zamanın geçmesini beklemek gerekmiştir⁶.

İçkapağın ortaya çıkışı, yazma kitap geleneğinden basma kitap geleneğine geçişin belirleyici bir unsuru olarak kabul edilir. Batı'da içkapağın oluşumu üzerine çok ayrıntılı bir çalışma yapan Smith'e göre içkapak oluşumunun arkasındaki itici güç, kitabın korunması ve kimliğinin ortaya konulmasından ziyade tanıtım (reklam) potansiyelidir. Bu üç husus, yani koruma, kimlik verme ve tanıtım, kitabın çok sayıda üretilmesi sonucu ortaya çıkan yeni ihtiyaçlardır⁷. Smith'e göre, beşik baskı döneminde genel olarak içkapak birkaç safhadan geçerek oluşmuştur ve basılı kitapta içkapağın doğuşu şu şekilde özetlenebilir: yazma geleneğinin benimsenmesi; boş sayfanın ve ardından boş sayfanın üzerinde etiket başlığın ortaya çıkışı; yavaş yavaş bu sayfaya daha fazla bilginin dahil edilmesi ve süslemenin konulmasıyla sonunda tam bir içkapağın teşekkül etmesi. Beşik baskı döneminin sonunda bir kitapta içkapağa benzer bir unsurun bulunmasına daha sık rastlanır olmuştur⁸. Ancak içkapağın gelişmesini ele alırken kolofonla olan ilişkisini de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Zira kolofondaki bilgilerin beşik baskı döneminde ilk önce birinci sayfaya, sonra içkapağa taşınması söz konusudur⁹.

⁵ Beşik baskı kitapların yazmaya benzerliği için bk. Febvre and Martin, *a.g.e.*, 87-108; Brian Richardson, *Printing, writers and readers in Renaissance Italy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 5-9.

⁶ Eisenstein, *a.g.e.*, 33.

⁷ Margaret M. Smith, *The Title-page its early development: 1460-1510* (London: The British Library, 2000), 22.

⁸ *a.g.e.*, 15-6.

⁹ *a.g.e.*, 27.

İstanbul ve Kahire beşik baskılarında içkapağın ortaya çıkışına bakıldığında da bu gelişmeye paralel bir gelişmenin olduğu görülmektedir. Ancak yukarıda ifade edilen şekil değişiminin ortaya çıkması ve süreklilik kazanması Avrupa'dakine nazaran daha uzun bir zaman almıştır. Diğer bir deyişle basma kitap biçiminin ve sayısının yazma kitaba kesin üstünlük sağlaması ancak on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra gerçekleşmiştir¹⁰. Yazma kitap geleneğinin hakimiyetinin bu kadar uzun sürmesi, matbaanın Osmanlı toplumuna geçirmesinde olduğu gibi, çok çeşitli sebeplere bağlıdır. Bunun tek bir sebebe bağlanması konunun basitleştirilmesi anlamına gelecektir¹¹. Her şeyden önce yazma kitap geleneğini yaşatan ortamın değişmesini sağlayacak ekonomik, sosyal ve kültürel şartların oluşması ve basma kitaba olan talebin artması, yani bu yeni ürün için müşteri kitlesinin oluşması gerekmektedir. Başka bir ifade ile, yazma kitap talebinin basma kitap talebine dönüşmesi, yeni bir okuyucu türünün oluşmasına bağlıdır. Buna ilave olarak asırlardan beri devam eden okuma zevk ve alışkanlıklarının, basma ilk kitaplardaki etkisinin dikkat çekecek boyutta olduğunu da belirtmek gerekmektedir.

Müteferrika baskısı olan Kâtib Çelebi'nin (1609-1657) *Cihân-nümâ*'sının Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan 13 nüshasının incelenmesi, yukarıda işaret edilen okuma zevk ve alışkanlıklarının gösterilmesine yardımcı olacaktır¹².

- 10 Osmanlı dünyasında on dokuzuncu yüzyılda ne kadar kitap basıldığını ve ne kadar kitabın elle yazıldığını ve çoğaltıldığını karşılaştırma imkânı olmamakla birlikte, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren matbaa sayısındaki artış, basma kitaba olan talebi ve okuma alışkanlığının oluştuğunu göstermektedir. Buna rağmen yazma kitap kültürünün gücünü kaybetmediğini ve okuyucu zevkinin bu gelenekle beslendiğini gösteren pek çok yazma kitap bulunmaktadır. İsmâ'il Ferrûh Efendi'nin Farsça'dan tercüme ettiği *Mevâhib* adlı tefsirinin Şa'bân 1280 [11-20 Ocak 1864]'de istinsah edilen nüshasının cildi ile ilk sayfasının süslemesinin güzelliği ve gösterilen özen bu duruma örnek verilebilir. Yazma hakkında bilgi ve ilk yaprağın fotoğrafı için bk. *Catalogue of Turkish manuscripts in the Library of Leiden University and other collections in the Netherlands: Comprising the acquisitions of Turkish manuscripts in Leiden University Library between 1800-1970*, Compiled by Jan Schmidt, Preface Jan Just Witkam, c.2. (Leiden: Legatum Warnerianum in Leiden University Library, 2002), içkapak ve 484.
- 11 Osmanlı dünyasında matbaanın geç ortaya çıkmasının sebepleri üzerine bk. Orhan Koloğlu, *Basımevi ve basının geçikme sebepleri ve sonuçları* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987).
- 12 Mustafâ b. 'Abdullâh (Kâtib Çelebi), *Kitâb-ı Cihân-nümâ li-Kâtib Çelebi* (Kostantiniyye: Dâri't-tibâ'ati'l-ma'mûre, 10 Muharrem 1145 [3 Temmuz 1732]). Nüshalar için bk. Süleymaniye Kütüphanesi / Ayasofya-0.2606; Çelebi Abdullah-259; Düğümlü Baba-468; Esad Efendi-2046; Fatih-4317; Halet Efendi-638; Hamidiye-931; Hekimoğlu-

Basma kitabı, yazmadan ayıran en önemli özelliklerden biri, basılan kitabın hem dış görünüş, hem de muhteva bakımından son şeklini almış olmasıdır. Ancak Avrupa beşik baskı kitaplarında olduğu gibi, ilk Osmanlı basmalarında da son şekil elle verilmektedir. Bu da beşik baskıların bu iki gelenek arasında bir geçiş dönemini yansıttığını göstermektedir. Kütüphanede bulunan baskı 13 *Cihân-nümâ* nüshasının her birinin ilk sayfaları ile baskıdan sonra elle çizilen serlevha ve cetvelleri farklılık gösterdiği gibi, nüsha içinde bulunan şekillerin de farklı renk ve tonlarda elle renklendirildiği anlaşılmaktadır¹³. Yine kütüphanedeki nüshalardan birinin eksik olan 1-26 ve 696-698 arasındaki sayfaları baskı yazısına benzetilerek elle yazılmış ve basılı olan kısımlarla birlikte ciltlenmiştir¹⁴. Görülen *Cihân-nümâ* nüshaları arasında çerçevesi yapılmamış, serlevhası, şekil ve resimleri boyanmamış, yani matbaada basıldığı gibi olan nüsha sayısının ise az olması dikkat çekicidir¹⁵. İncelenen 13 nüshanın her birinin ciltleri de birbirinden farklıdır. *Cihân-nümâ*'nın yazma ve basma nüshaları arasında özellikle dikkati çeken bir nüsha ise matbu nüshaya benzetilerek elle yazılmış olanıdır¹⁶. Zira bu nüsha, basılı bir nüshadan olduğu gibi, diğer bir deyişle baştan en sonuna kadar, son sayfada yer alan baskı kaydı dahil olmak üzere istinsah edilmiş ve giriş sayfasının serlevhası ve kenarları renkli olarak süslenmiştir.

736; Hüsrev Paşa-0.271; Laleli-1987; Pertev Paşa-373; Pertevniyal-0. 754; Reisül-küttab-634.

13 Mevcut nüshaların her birinde resim ve şekil sayısı birbirinden farklıdır. Bu durum basımdan değil, daha sonra kitaplardan bu şekil ve resimlerin koparılmasından kaynaklanmaktadır.

14 SK-Çelebi Abdullah-259.

15 13 nüshanın sadece 3 tanesi bu şekildedir: Esad Efendi-2046; Laleli-1987 (şekil ve resimlerin tam olduğu nüsha); Ayasofya-0.2606

16 SK-Hacı Mahmud-5616

Lvh. 1a -Müteferrika'nın bastığı hâliyle Cihân-nümâ (1145 [1732])'nın ilk sayfası

Lvh. 1b -Aynı baskının elle süslenmiş başka bir nüshasının ilk sayfası

Şekil bakımından birbirinden değişik ve elle nihai şekil verilmiş olan matbu *Cihân-nümâ* nüshaları, Osmanlı aydınının zihninde, yazma ile basma kitap arasındaki kesin çizgilerin henüz oluşmadığı konusunda ipuçları vermektedir¹⁷. İlk sayfanın süslenmesinin, resim ve şekillerin renklendirilmesinin, cildin özelliğinin kitap sahibinin zevkini olduğu kadar, ekonomik durumunu da temsil ettiği düşünülebilir. Osman Ersoy'un da belirttiği gibi *Cihân-nümâ*, *Târîh-i Râşid*, *Âsım târîhi*, *Lisânü'l-'Acem* adlı kitapların, ciltsiz ve ciltli-tezhipli olmak üzere iki şekilde satıldığı bilinmekle beraber¹⁸ basılı nüshalara elle nihai şekil vermenin nasıl gerçekleştigiine dair kesin bir şeyler söylemek için elde yeterli veri bulunmamaktadır.

Bulak'ta basılan divanlar, yazma kitap zevk ve alışkanlığının basılı kitaba yansımalarının en iyi örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mehmed 'Alî Paşa döneminde (1822-1848) Bulak'ta basıldığı tespit edilen 57 edebî eserden 28 tanesinin divan olması ilgi çekicidir¹⁹. Bu divanların baskı özellikleri, kullanılan yazı cinsi ve süslemeler, dönemin kitap zevkini, diğer bir deyişle yazma kitap zevkinin basma kitap üzerinde ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir²⁰.

17 500 adet basılan *Cihân-nümâ*'nın şu an mevcut nüshalarının tamamı üzerinde bir karşılaştırma yapıldığı takdirde, matbaacılık tarihi açısından ilgi çeken bilgilerin ortaya çıkması mümkündür. *Cihân-nümâ*'nın kaynakları üzerine bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Katib Çelebi'nin Cihannüması ve kaynakları," Yüksek Lisans Tezi (İstanbul Üniversitesi, 1990)

18 Osman Ersoy, "İlk Türk Basımevi'nde basılan kitapların fiyatları," *Türk Kütüphaneciler Derneği, Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10-11 Aralık 1979, Ankara* (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980) 69-83. Osman Ersoy, bu makalesinde Mütferrika Matba'ası'nda basılan 17 kitabın baskı adedi ve fiyatını vermekte, yaptığı karşılaştırma ile kitap fiyatlarının pahalı olup olmadığını ortaya koymaktadır.

19 Bu konuda bk. Hatice Aynur, "Bulak Matba'ası'nda basılan Türkçe divanlar," *Journal of Turkish Studies=Türklük Bilgisi Araştırmaları: Fahir İz Armağanı=Fahir İz Festschrift* 14, s. 1 (1990): 43-74.

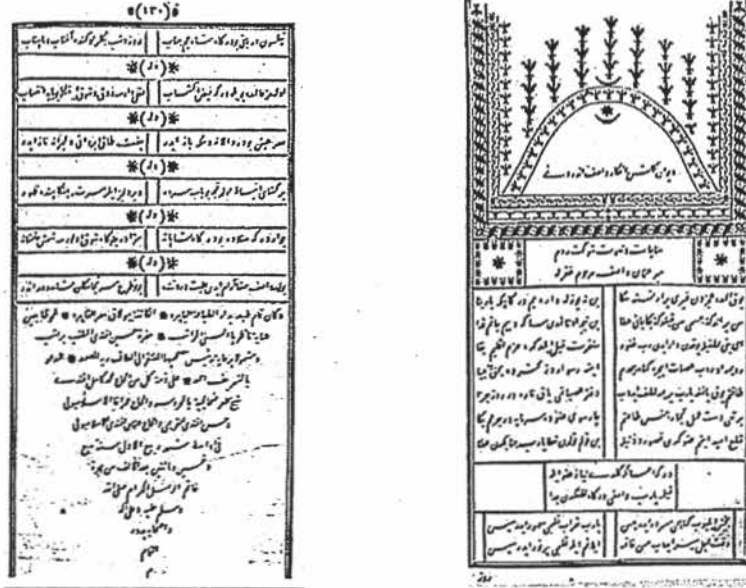
20 Hatice Aynur a.g.m.'de, Bulak'ta basılan 28 divandan 12'sinin sadece Bulak'ta basıldığını ve Osmanlı döneminde başka baskısının yapılmadığını; 11'inin ilk kez Bulak'ta ardından İstanbul ve diğer yerlerde basıldığını; sadece 1 kitabın (*Eşârü'l-Hâc 'Âkif Efendi*) önce İstanbul'da (1259/1843) 3 yıl sonra Bulak'ta (1262/1846) basıldığını; divanlardan yine sadece bir tanesinin aynı yıl hem İstanbul'da ve hem de Bulak'ta (*Divân-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsif-ı Enderûnî*, 1257 [1841]) basıldığını ortaya koymuştur. Üç divanın ise ilk baskılarından sonra, ikinci baskılarının da yine Bulak'ta yapıldığı tespit edilmiştir (*Divân-ı Râgıb* 1252[1836], 1253 [1837]; *Divân-ı Fuzûlî* 1254[1838], 1256 [1840]; *Divân-ı Niyâzî-i Mısri* 1254 [1838], 1259 [1843]). Aynı dönem içinde İstanbul'da basılan divan sayısı ise 19'dur. Ancak, çeşitli matbaalarda basılan bu divanlarda çoğunlukla nesih hurufat kullanılmış ve ilk sayfa ve bölüm başlıklarının süslemesi Bulak divanlarıyla karşılaştırıldığında çok sade kalmıştır. 1257 [1841] tarihinde hem İstanbul'da hem

Lvh. 2a -İstanbul baskılı *Dîvân-ı Vâsîf*'ın ilk ve son sayfaları

(Evâhir-i Safertü'l-hayr 1257 [14-22 Nisan 1841])

de Bulak'ta basılan *Dîvân-ı Vâsîf*'nin her iki baskısının karşılaştırılması bu durumu açık şekilde göstermektedir.

Lvh. 2b –Bulak baskılı *Dîvân-ı Vâsıf*'in ilk ve son sayfaları

(Evâsıt-ı Rebî'ü'l-evvel 1257 [2-11 Mayıs 1841])

İstanbul ve Bulak'ta Basılan İlk Kitaplar

Bulak Matbaası'nın, Kahire'nin yakınında kurulduğu tarih olan 1822'ye kadar Osmanlı payitahtında Arap harfli kitap basan üç matbaa faaliyet göstermiştir²¹. Bunlardan Müteferrika Matba'ası ilk Osmanlı matbaası olarak bilinmektedir. Burada ilk kitap olan *Vankulu lügatı*'nın basımına 1727 Aralık ayında başlanmış ve 31 Ocak 1729'da [gur-re-i Receb 1141] basımı tamamlanmıştır²². İbrâhîm Müteferrika'nın ölümüne kadar matbaasında yayımladığı kitap sayısı

21 Bu matbaalar hakkında bilgi ve kaynakça için bk. *Yazmadan basmaya. :Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*. Haz. Turgut Kut, Fatma Türe (İstanbul: Yapı Kredi 1996). Bundan sonra *Yazmadan basmaya*.

22 Müteferrika'nın ölümünden sonra çeşitli sebeplerle basım faaliyeti duran Müteferrika Matba'ası'nı Vak'anüvis Ahmed Vâsıf Efendi ile Beylikçi Râşid Efendi yeniden çalıştırmaya başlar. Matbaada 1198-1209/1783-1795 tarihleri arasında 6 kitap basılır. Çıkan anlaşmazlık sonucu Râşid Efendi matbaanın tek sorumlusu olarak kalır ancak bir süre sonra matbaayı süresiz olarak kapatır.

17'dir²³. On yedinci kitap olan *Ferheng-i Şu'ûri*'nin basımı ise gurre-i Şa'bân 1155 [1 Ekim 1742]'te tamamlanmıştır.

İstanbul'da kurulan ikinci matbaa Mühendishane Matba'ası'dır. Matbaada ilk olarak 1212 [1797] yılında 'Âşir Efendi-zâde Mehmed Hafid Efendi'nin *Mehâhü'l-miyâh* adlı kitabı basılmıştır²⁴. Çeşitli sebeplerden dolayı faaliyeti duran Mühendishane Matba'ası'nın yerine kurulan Üsküdar Matba'ası'nın ilk kitabı ise Seyyid Mustafa'nın 1218 / 1803 baskı tarihli *Diatrîbe de l'ingénieur Mustafa sur l'état actuel de l'art militaire du génie et des sciences à Constantinople* adlı Fransızca eseridir.²⁵

Bulak Matba'ası'nın kuruluşuna kadar (1238/1822) İstanbul matbaalarında basılan Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca toplam kitap sayısı 112'dir. Bu sayıya 1786-1787 yıllarında Fransız Elçiliği Matba'ası'nda basılan üç adet Türkçe kitap da²⁶ eklendiğinde toplam 115 adet kitabın basıldığı görülür. Bu kitapların 24'ü Müteferrika Matba'ası'nda²⁷, 16'sı Mühendishane Matba'ası'nda²⁸, 72'si Üsküdar Matba'ası'nda basılmıştır²⁹.

23 İbrâhîm Müteferrika'nın ölüm tarihi tartışmalıdır. Son zamanlarda yayınlanan bir makalede, Erhan Afyoncu, "İlk Türk matbaasının kurucusu hakkında yeni bilgiler," *Belleten* 65, sayı 243 (Ağustos 2001): 616'da ölüm tarihi arşiv kayıtlarına göre 25 Muharrem 1160 [6 Şubat 1747] olarak tespit edilmiştir.

24 Beydilli, *Türk bilim ve Mtabaacılık Tarihinde Mühendishane, Mühnedishane Matbaası ve Kütüphanesi: 1776-1826* (İstanbul: Eren, 1995), 254 ve *Yazmadan basmaya*, 90.

25 Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar matbaalarında basılan kitapların listesi ve bir katalog* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1997), 18.

26 Matbaada iki Türkçe askerlik kitabı (*Usûlü'l-ma'ârif fi tertîbi'l-ordu ve Usûlü'l-ma'ârif fi veh-i tasfî-i sefâin*) ile bir de gramer kitabı (*Elemens de la langue Turque*) basılmıştır. Bu matbaa hakkında kısa bilgi için bk. Alpay Kabacalı, *Türk yayın tarihi: başlangıçtan Tanzimat'a kadar* (İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti, 1987), 47-50; Gündüz Akıncı, *Türk-Fransız Kültür ilişkileri (1071-1859): Başlangıç dönemi* (Ankara: 1973), 43 ve "Fransa Elçiliği Basımevi", *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi*, c.8 (İstanbul: Kültür Bakanlığı - Tarih Vakfı: 1995), 160.

27 Müteferrika Matba'ası yayınlarından söz edildiğinde Müteferrika'nın sağlığında basılan 17 kitaba Vak'anüvis Ahmed Vâsîf Efendi ile Beylikçi Râşid Efendi döneminde basılan 6 kitap da eklenerek, Müteferrika Matba'ası'nda basılan toplam 24 (bu sayıya *Vankulu lügatı*'nın 2. baskısı da dahildir) kitapla ilgili değerlendirme yapılmaktadır.

28 Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar matbaalarında*, 15-7'de 19 künye bulunmaktadır. Bunlardan 8, 9, 12 numaralar kitap şeklinde olmadığı için bu sayıya dahil edilmemiştir.

29 Bu sayı Beydilli, *a.g.e.*, 18-23'e dayanılarak verilmiştir. Beydilli, Üsküdar Matbaası'nda basılan toplam kitap sayısını 73 olarak vermektedir. Ancak 'Ali Kuşçu'nun eseri *Mir'ât-ı 'âlem* 1824 yılında basılmıştır. Çalışmamızda ise İstanbul'da 1729-1822 yılları

Bu kitaplar yalnızca Osmanlı dünyasında değil bütün İslâm dünyasında matbaacılığın öncüsü olmuş ve özellikle Bulak Matba'ası için örnek teşkil etmiştir. İstanbul matbaalarının kitapları ile Bulak Matba'ası'nın kitapları arasındaki ilişki çok yönlü olup çeşitli açılardan ele alınmaya müsaittir. Her şeyden evvel Bulak Matba'ası kurulduğunda önünde model alabileceği, yüzyıla yaklaşan İstanbul matbaalarının kitap basma tecrübesi bulunmaktadır. Bulak Matba'ası'nın bu matbaalardan ve bastıkları kitaplardan nasıl etkilendiği, bu etkinin boyutu, ilk bastığı kitapların kaç tanesinin daha önce İstanbul'da basıldığı, bu kitapların aynı şekil ve muhtevada basılıp basılmadığı, önce Bulak'ta sonra İstanbul matbaalarında basılan kitapların hangileri olduğu gibi soruların cevapları Türk kitap tarihi açısından önem taşımaktadır.

İhsanoğlu'nun Bulak Matba'ası üzerine yaptığı çalışmaya göre Mehmed 'Alî Paşa döneminde (1822-1848) basılan Türkçe kitap sayısı toplam 251'dir³⁰. Bulak Matba'ası'nda bu dönemde basılan kitapların 45 tanesi önce İstanbul'da basılmıştır. Bulak'ta basılan kitaplar, şekil özellikleri yani süslemeleri, yazı cinsi, boyutu, ve kolofondaki bilgi unsurları bakımından İstanbul baskılı kitapların etkisini taşımaktadırlar. Bu etki en çok ilk sayfa süslemelerinde dikkati çekmektedir. Aynı serlevhalar hem İstanbul hem de Bulak baskılarında -bazı ufak farklar olmakla birlikte- sık sık kullanılmıştır. Ancak İstanbul baskılı bir kitabın serlevhasının, daha çok aynı kitabın Bulak'ta yapılan yeni baskısında değil de farklı eserlerde uygulandığı görülmektedir. Örnek olarak; 1219 [1804] tarihli *Vâsıf Tarihi*'nin İstanbul baskısının ilk sayfa özelliklerinin aynı kitabın ne 1243 [1827], ne de 1246 [1830] tarihli Bulak baskılarında kullanılmayıp 1248 [1833] tarihli *Ahlâk-ı 'Alâ'i* ve 1249 [1834] tarihli *Kitâb-ı cerrü'l-eskâl*'in Bulak baskılarında aynen kullanılması verilebilir. Aynı şekilde 1214 [1799] tarihli İstanbul baskılı *Tıbyân-ı Nâfi (Burhân-ı Kâtu')*'nin ilk sayfa özellikleri de aynı kitabın Bulak baskısı yerine aralarında 1248 [1833] tarihinde basılan *Tercüme-i Siyer-i Halebi*'nin bulunduğu bir çok kitapta görülmektedir.

arasında basılan kitaplar değerlendirildiğinden, bu eser toplam sayıya dahil edilmemiştir. *Yazmadan basmaya*'da ise bu sayı 60'tır.

30 Bu çalışma için bk. dpt. 1. Bulak Matba'ası'nın Arap kültür hayatına etkileri üzerine çok şey yazılmıştır. Ancak Türk kültür hayatı üzerine etkileri üzerinde çok fazla durulmamıştır. Bu konuda öncü bir çalışma olarak bk. Johann Strauss, *The Egyptian connection in nineteenth century Ottoman literary and intellectual history* (Beirut: Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen, 2000)

Lvh. 3a -İstanbul baskılı *Vâsîf târihi*'nin ilk sayfası (1219 [1804])Lvh. 3b -Bulak baskılı *Ahlâk-ı 'Alâ'î*'nin ilk sayfası (1248 [1833])Lvh. 3c -Bulak baskılı *Kütüb-ı cerrü'l-enskâl*'in ilk sayfası (1249 [1834])

Yukarıda söz edildiği üzere yazma veya basma kitabı oluşturan pek çok unsur bulunmaktadır. Yazma kitaptan basma kitaba geçilirken bu unsurların bazıları olduğu gibi korunmuş, bazıları başka bir şekle girmiş veya tamamen ortadan kaybolmuştur. Bu unsurların tamamını geçirdikleri değişim ve dönüşüm çerçevesinde ele almak bu makalenin sınırlarını aşacağı için bunlardan ilk sayfa/içkapak, kolofon ve yazı cinsi gibi üç temel unsur, İstanbul ve Kahire/Bulak baskılı kitaplar arasında mukayeseler yapılarak ele alınacaktır³¹.

1) İlk sayfa / İçkapak :

İstanbul baskısı kitaplarda

İslam yazma kitap geleneğinin bir parçası olan Osmanlı yazma geleneğinde metin 1b yüzünde besmeleyle başlamaktadır. Müteferrika Matba'ası'nda basılan ilk üç kitabın (*Vankulu lügatı*, *Tuhfetü'l-kibar* ve *Târîh-i seyyâh*) metin sayfası yazma kitapta olduğu gibi ilk yaprağın ikinci sayfasında, yani yazmaya göre b yüzünde ve besmeleyle başlamaktadır³². Metnin başladığı ilk iki sayfada kitap adı, serlevha ve çerçeve yoktur³³. Sağ sayfanın altına, takip eden sayfanın ilk harf ya da kelimesinin yazılmasıyla bir sonraki sayfanın nasıl başladığını belli eden reddade de vardır.

³¹ Bu değerlendirmede farklı şekil özelliklerinin ilk uygulandığı kitaplar esas alınmıştır.

³² Burada Müteferrika Matba'ası'nda basılan kitapların bibliyografik künyeleri ayrıntılı olarak verilmeyecek, bu konuda ayrıntılı bilgi veren *Yazmadan basmaya*'nin ilgili sayfasına gönderme yapılacaktır.

³³ *Yazmadan basmaya*, 36-9.

kitap isminin yer almasıyla ilk üç kitaptan ayrılmaktadır³⁴. Dokuzuncu kitapla birlikte (*Usûlü'l-hikem*) ilk defa serlevha karşımıza çıkmaktadır³⁵. Değişik çiçek süslemeli serlevhalara onuncu kitaptan on dokuzuncu kitaba kadar rastlanmaktadır³⁶. Yirmi iki (*Fenn-i harb*), yirmi üç (*Fenn-i lağım*) ve yirmi dört (*Fenn-i muhasara*) numaralı askerlikle ilgili kitapların serlevhalarının ise klasik Osmanlı süslemesinden farklı olarak, konuya uygun hazırlandığı ve Batı etkisi taşıdığı görülür. Yirmi numaralı kitapta (*Târîh-i 'İzzet*) ise sadece besmele bulunmaktadır. Serlevha ve kitap adı görülmemektedir. Mühendishane'de 1212 [1797] tarihinde basılan ilk kitapta (*Mehâhü'l-miyâh*), metnin başladığı ilk sayfada kitap adı ve besmele yazılıdır ancak serlevha yoktur³⁷. İkinci kitap (*Humbara cedveli*) askerlikle ilgili olup ilk sayfada ne besmele, ne de serlevha vardır³⁸. Metin başlamadan önce kitap adından ziyade kitabın konusunu belirten üç satırlık bir bilgi yer alır. Üçüncü kitapta da (*Logaritma cedveli*) ne başlık ne de besmele bulunur. Sekizinci kitabın (*Tıbyân-i Nâfi'*) serlevhasının ortasında ilk kez kitap adı için boşluk bırakılmış ve oraya kitap adı yazılmıştır³⁹. Mühendishane'nin bastığı bazı kitaplarda içi boş serlevhalar bulunmasına rağmen içine kitabın adının yerleştirilmediği görülmektedir⁴⁰. On ikinci kitap olan 1216 [1801-02] tarihli Arapça *Kitâb-ı Öklidis*'de ise ilk olarak kitap ve yazar adlarının bulunduğu içkapak diyebileceğimiz bir sayfa görülmektedir⁴¹.

34 a.g.e., 42-8.

35 a.g.e., 51.

36 a.g.e., 52-74.

37 a.g.e., 90.

38 a.g.e., 91. Burada, değişik serlevhalı bir baskısından da söz edilmektedir.

39 a.g.e., 98.

40 a.g.e., 107.

41 a.g.e., 104. *Hazâ Kitâb-ı Öklidis tahrîrü'l-hakîmü'l-muhakkik ve'l-feylesofü'l-mudakkik kudvetü'l-'ulemâ'ü'l-mütebahhîrîn ve üsvetü'l-fuzelâ'ü'l-muhakkikîn câmi'ü'l-ma'kûl ve'l-menkûl Muhammed bin Muhammed el-müştehir bi-Nasîreddîn et-Tûsî rahimehullah rahmeten vâsi'a.*

هذا كتاب اقليدس شرحه بالحكم العمق والتبصير
 المدقق قدوة العلماء المتبحرين واسوة الفضلاء
 المحققين جامع المقول والمنقول محمد بن
 محمد المشهور بنصر الدين
 الطوسي راحة الله
 راحة وانحة

Lvh. 5- İstanbul baskılı *Kitâb-ı Öklidis*'in içkapağı (1216 [1801-02])

Müteferrika'nın bastığı ilk kitaplardan bu yana Arap harfli kitaplarda ilk içkapak denemesi olan bu eserin basılı kitap geleneğinin gelişmesinde önemli bir yeri olduğu muhakkaktır. Mühendishane'de bundan sonra basılan kitaplarda içkapak diyebileceğimiz sayfalara daha sık rastlanmaktadır. Üsküdar Matba'ası'nda 1218 [1803] yılında basılan *Cedîd atlas tercümesi* adlı kitabın içkapak diyebileceğimiz sayfasında kitap adı, haritalarıyla ilgili bilgi, basım yeri ve yılı, çok süslü bir çerçevenin içinde verilmiştir⁴².

⁴² Kemal Beydilli'nin çalışmasına kadar (*Mühendishane ve Üsküdar matbaalarında*, 18) bu kitap ile *Ucâletü'l-coğrafiyye* tek kitap olarak telakki edilmiştir. Halbuki iki kitap ayrı ayrı basılmış ve III. Selîm'in isteği üzerine birlikte ciltlenmiştir.

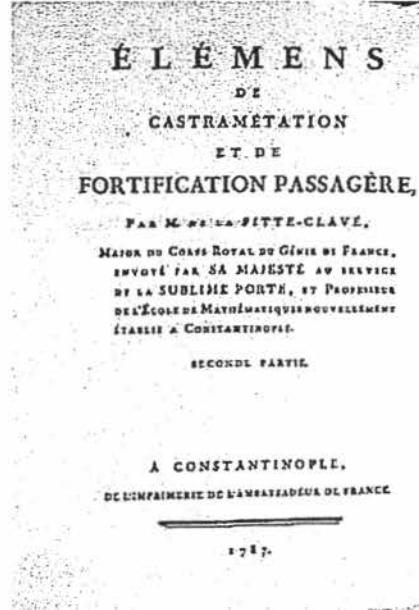
Lvh. 6- İstanbul baskılı *Cedid atlas tercümesi*'nin içkapağı (1218 [1803])

Müteferrika Matba'ası'nın sekizinci kitabı ve Latin harfleriyle basılan ilk kitabı olan *Grammaire Turque ou Méthode Courte & Facile pour Apprendre la Langue Turque* (Türkçe dilbilgisi veya Türkçe'yi öğrenmek için kısa ve kolay metod) de kullanılan içkapak, Batı'daki benzeri kitaplarla şekil bakımından aynıdır⁴³. Bu da açık olarak Batı'daki basma kitap formatının bilindiğini ve Avrupalılar'a hitap edecek bir esere uygulandığını, ancak Osmanlı dünyası okuru için yazma kitap geleneği ve alışkanlıklarının sürdürülmesinin tercih edildiğini.

⁴³ *Yazmadan basmaya*, 49-50.

göstermektedir. Aynı şekilde, 200 adet basılan ve 100 tanesinin yabancı devlet temsilcilerine dağıtıldığı öne sürülen (Mühendishane Matba'ası'nın yedinci kitabıdır) Mahmûd Râ'if'in Fransızca eseri de Batılı kitap formatında basılmıştır⁴⁴.

İstanbul'da Fransız Elçiliği Matba'ası'nda 1201-1202 (1786-88) tarihleri arasında Arap harfli Türkçe olarak basılan askerlikle ilgili iki kitabın, Osmanlı okuyucusuna yönelik olmasına rağmen, (*Usûlü'l-ma'ârif fi tertîbi'l-ordu* ve *Usûlü'l-ma'ârif fi veche tasfî-i sefâin*) hem Türkçe, hem de Fransızca içkapağa sahip olması, kitabı basanların, yani matbaayı kuran Fransızların, basma kitap alışkanlıklarını yansıması bakımından dikkat çekmektedir.

Lvh. 7- İstanbul baskılı *Usûlü'l-ma'ârif fi tertîbi'l-ordu* adlı kitabın Fransızca ve Türkçe içkapağı (1201/1787)

Bulak baskısı kitaplarda

İstanbul baskılı kitaplarda olduğu gibi Bulak'ta basılan kitaplarda da şekil ile ilgili ortaya çıkan gelişmiş basma kitap unsurları her zaman süreklilik gös-

⁴⁴ a.g.e., 96-7; Beydilli, *Türk bilim*, 154.

termemektedir⁴⁵. Yani ilk uygulamalar bir sürekliliğin olduğu anlamına gelmemektedir. Mesela *Vâsıf Târîhi*'nin 1243 [1827] tarihli ilk Bulak baskısının birinci cildinin birinci sayfasında; cilt sayısı, kitap adı, matbaa adı ve yılı ile ilgili bilgilerin hepsi bir arada ve sayfanın üst kısmında yer almaktadır. Bugün alıştığımız şekilde olmayan bu sayfa, ilk içkapak örneklerinden biri sayılabilir. Fakat aynı kitabın hem 2. cildinin, hem de 1246 [1830] yılında yapılan ikinci baskısının birinci sayfasında bu tür bilgilere yer verilmeyerek boş bırakılmıştır.

Lvh. 8- Bulak baskılı *Vâsıf târîhi*'nin (cilt I) içkapak, ilk sayfa ve son sayfası (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1243 [30 Kasım - 9 Aralık 1827])

Bulak Matba'ası'nda basılan ilk kitap olan *Vesâyânâme-i seferiyye*'de metin 2. sayfadan besmele ile, diğer bir deyişle yazma geleneğine uygun olarak başlamaktadır. Sayfada herhangi bir süs bulunmamaktadır. Bulak'ta basılan ikinci Türkçe kitap olan *Kânûnnâme-i asâkir-i piyâdegân-ı cihâdiyye* de aynı şekildedir. Askerlik kitaplarında görülen bu sadeliğin "mecburi" ders kitabı olarak kullanılmalarından kaynaklanıyor olması muhtemeldir.

⁴⁵ Görülen kitaplar arasında şekil unsurları bakımından ilk olma özelliği taşıyanlar ele alınacaktır.

Kitap adının, kolofon yerine ilk sayfada, besmeleden sonra yer alması, Bulak'ın ilk 5 yılı içinde basılan kitaplarda düzenli olmasa da karşımıza çıkmaktadır. 1246 [1830] tarihli *Katerina târihi*'nin içkapağı, içkapak teşebbüslerine örnek gösterilebilir. Burada yazar adı, kitap adı ve tercüme edenin adı uzun bir açıklamayla birlikte verilmiştir⁴⁶. İçkapak sayfası ile metnin başladığı ilk sayfa arasında, sayfa numarası almamış 4 sayfa bulunmaktadır. İlk 3 sayfada içindekiler, 4. sayfada da kısa bir yer adları dizini vardır. Metnin ve sayfa numarasının başladığı ilk sayfanın serlevhasında görülen süsleme, Bulak'ın ilk dönem bastığı kitaplarda en çok karşımıza çıkan süslemedir. Hem İstanbul, hem de Bulak baskılı kitaplarda bazı ufak değişikliklerle çok sık kullanılan bu süslemeye ilk kez *Tuhfe şerhi*'nin 1215 [1800] tarihli İstanbul baskısında rastlanmaktadır.

Lvh. 11a- İstanbul baskılı *Tuhfe şerhi*'nin ilk ve son sayfaları (sâbi' ve 'ışrîn min şehri-i Muharremü'l-harâm 1215 [20 Haziran 1800])

⁴⁶ İçkapakta bulunan metin şöyledir: *Moskov diyârında mukîm bulunan Kastera nâm Fransa elçisinin Moskov devleti hakkında cem' ettiği târihin tercümesidir ki bundan akdem Devlet-i 'Aliyye'de Dîvân tercümâmı olup Râm hâdisesi zuhûrunda Bursa'ya nefy olunan Yakovaki nâm şahs ba'zı ricâl-i Devlet-i 'Aliyye talebiyle tercüme etmiştir. Târih-i merkûm devlet-i mesfûrenin ahvâl ve ahbâr ve kavânîn-i mefsadet medârını hâvî ve kâffe-i düvel husûsen Devlet-i 'Aliyye-i ebed müddet hakkında olan mu'âmelât-ı politikîyyesini muhtevî bir kitâb-ı 'ibret-nümâ olduğu mütâla'asına nigâh-endâz râğbet ve iltifât olan erbâb-ı basîrete aşikâr ve hüveydâ olacağı bî-reyb ü merâdır.*

Lvh. 11b- Bulak baskılı *Katerina târihi*'nin içkapak, ilk sayfa ve son sayfaları (Evâsıt-ı Cemâziye'l-evvel 1246 [28 Ekim-6 Kasım 1830])

Bulak'ta basılan kitaplarda, aynı yılda aynı eserin şekil özellikleri bakımından birbirine çok yakın iki baskısının yapıldığı örnekler de rastlanmaktadır. Bunlardan ilki *Sübha-i sıbyân* adlı eserdir. 1249 [1833] tarihli *Sübha-i sıbyân*, ilk sayfası bakımından oldukça ilgi çekicidir. Elimizde aynı tarihi taşıyan iki farklı süslemeli içkapak vardır. Bunlardan birisinde hem kitap adı, hem de besmele varken, diğesinde besmele yoktur ve sadece kitabın ismi bulunmaktadır. Diğer özellikleri bakımından birbirinin aynı olan bu iki basılı nüshanın varlığı, açıklanması gereken bir husustur. Bu, besmeleli olan baskının, kitabın besmelesiz olarak basıldığı farkına varılarak, bunun düzeltilmesi için yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Bundan başka 1255 [1839] tarihinde, bir kaç ay arayla tamamen farklı şekil özelliklerine sahip iki *Hamse-i Nergisî* nüshasının basılması da zikredilmeye değer bir husustur. İlk sayfanın düzeni, yazı cinsi ve *Hamse*'yi oluşturan kitapların sırası bakımından farklılık gösteren bu iki baskının aynı yılda yapılmasını açıklayacak bilgiye şimdilik sahip olmadığımızdan bir yorum getirmek de mümkün olamamaktadır.

Lvh. 12- Aynı tarihte ilk sayfaları farklı basılmış iki ayrı *Sübha-i sıbyân* (Bulak - evahir-i Rebi'ü'l-evvel 1249 [8 Ağustos-17 Ağustos 1833])

Lvh. 13a -Bulak'ta neşih hat ile basılan *Hamse-i Nergisî*'nin ilk ve son sayfası (ii- 'aşr halebne min Saferü'l-hayr 1255 [25 Nisan 1839])

المصلحة الأمرين ويمكنه إدارتها ويستعنى بأن يصير
استخدامه بحدثة مناسبة لحالة منصرف المساعدة لا امتداعه
وإذا كان اختياراً وجوده ليس ناقصاً فإنه ومن ذلك
يستعنى من المصلحة جهة كآلية فيصير الحائز بالنتيجة
تخصيص معاش نظر لحالته وسدته وأما إذا كان له قدرة على
الخدمة ويستعنى من غير هذا فيصير تنفيذ المصلحة الأمرين بها
ولا يطالع طرفه ثالثاً يصير قبول استعنايه ولا يتفحص له
... من وإذا كان استعنى من أذنة كبيرة فيصير استعناؤه
بموجب البياستامه

الباب الحادى والعشرون
من حيث ان من المعلوم ان عمارا الملكة والبلاد وروما وبالرعية
والصنادق وأدخال للمناجح المعريه في حسن التتنام موقوفة على
ثلاثة اشياء عتنام اعنى اولها البراءة الانصاف والعدالة ثانياً العدى
والاستقامة ثالثاً القسوى والاجتهاد فلاجل ان يصير حصول
هذه النضائل المتقام قدرتم هذا القانون الذى باصول العدالة
مقرون فيلزم ان يصير ابرامنا لغيره والتقصص المفرد اعلاه في حق
من لم يملكه - لول للطلبية الانسانية ويرتكب المبركان المعاصرة
تعبودية وابامن يملك طريق الرشاد ويجرى متوق واجبات
عبودية لانهما المصلحة المستغرق فيهما من قديتات بصركم
الخدوى الاعظم من المعلوم ان يصير ابرام التبادل وروى درياهم
ذملى ذلك في حق على الجميع ان يبيتهدوا بالصدقة لاجل ان يالوا
هذه المرتب المصلحة والتلاطف العفصية
طبع في محروسة نولا في سنه شهر ربيع الاخر سنة ١٢٥٣

ساستعلمه ياتى به در
امور ملكية تلك حسن ملوكى قوانين ولو ايجل مشهورى
ايراسته من طراولقن مصا - غيرهه ده من خدم كاروصغار
واجبة فحسب ومن يندى عيزوتلى اولديقن وجهه قوانين
ولو ايجل حكمرن ايشا غير لظنود شرف انسانك خلاف
وشروط يندى كيك مخالفى تركده بولك زور ايسه كند واره تربيت
وسايرت كانه عبرت اولقى ايجون جراى سزالرر مجازات اولدى
ايجيل ايه بكندن وقوانين حكمرنك ايرامى كانه واجبع
اران يعنى كوجلك اولش بولك اولش بولك اولش متفصلى
عمالت حكومت ايدو كندن دستور العمل طولان اوزره آيدى
سطور سياستامه فله لاندو وواقعه التوفيق
بنداول
مصلح مبره ده مستخدم كرتلى بولك كرتلى كرتلى هر كيم بقى
اداره شده اولان باشو و كندورسه امانت و تسليم اولسان مبالغ
ولسوال واشياى سارودن اختلاسه جبارت ايدى واختلاصى
بشردى غرضى تجايز ايد ايسه ايكى سندن بش منه به قدر
ديزيريك غرضى تجايز ايد ايسه ايكى سندن ايكى سنده به قدر
بندو تجايز اوله روق اجانه كوندورلى واختلاسه اولتان هرته ايسه
غناما هر تكيدن تحصيل اولسى وادلسه اقتدارى اولديقنى
تقديره جراسى قسط اوله روق تجايز ايكى قاضى تجايز
اعلمسى
بندوانى
ختمى ممبره در هرته دريه دن اولور ايسه اولسون كندو
لوازم

Lvh. 14- Bulak baskılı *Siyasetnâme beyânındadır* isimli kitabın ilk ve son sayfaları
(Selh-i Rebî'ü'l-âhir 1253 [2 Ağustos 1837])

Değişik örnekler üzerinde yaptığımız incelemeler neticesinde Mehmed 'Alî Paşa döneminde basılan kitaplarda, Batı dünyası kitaplarında olduğu gibi bir iç-kapağın hâlâ ortaya çıkmadığı, fakat bu dönemin sonuna doğru kitap adının ilk sayfada, besmeleden önce konulmasının artık yerleşmiş bir teâmul haline geldiği görülmektedir. Ayrıca ilk sayfadan önce bulunan boş sayfada etiket başlığının daha sık görülmesi söz konusudur.

Lvh. 15- Bulak baskılı *İlm-i hâl* kitabının etiket başlık sayfası ile ilk ve son sayfaları (Evâsıt-ı Şevval 1265 [31 Ağustos - 8 Eylül 1849])

2) Kolofon

İstanbul baskısı kitaplarda

Bir yazma eserin kolofonunda genel olarak yer alan bilgiler arasında yazar adının, kitap adının, varsa çeviren adının, eserin yazılış veya istinsah tarihinin, müstensih adının ve istinsah yerinin bulunduğu malumdur. Bu bilgilerden yazar adı, kitap adı, çeviren ve eserin yazılış tarihinin kitabın giriş bölümünde yer alması da mümkündür. Müteferrika Matba'ası'nın ilk kitabı *Vankulu lügatı*'nın her iki cildinin sonunda da bir yazma eser gibi kolofon vardır ve kolofonda şu bilgiler yer almaktadır: cilt kaydı, çeviren adı, kitap adı, yazar adı, matbaa adı, kitabın basımının ay ve yıl ile tamamlandığı tarih, matbaanın bulunduğu şehir⁴⁷.

⁴⁷ *Vankulu lügatı*'nın (cilt 1) kolofonu şöyledir: *Fekad temme'l-cildü'l-evvel * bi-'avni'l-meliki'l-vehhâb * min kitâbi'l-fâzil * Mehmed bin Mustafâ el-Vânî * el-mütercim li-Sihâhi'l-Cevherî * lil-imâmü'l-'âlim * el-fâzil * el-kâmil * el-muhakkik * Ebi Nasr İsmâ'îl bin Hammâd el-Cevherî * 'alâ eydi'l-züefâ * el-me'mûrîn bi-'ameli'l-tab * bi-Dârü't-ınbâ'ati'l-ma'mûre * fî gurre-i Recebi'l-mürecceb * sene * ihdâ ve erba'în * ve*

İkinci basılı eser olan *Tuhfetü'l-kibâr*'ın kolofonunda da, birinci sayfaya taşınan yazar adı dışında aynı bilgiler bulunmaktadır. Onuncu kitabın kolofonunda (*Füyûzât-ı mûknâtiyye*) ilk olarak rakamla baskı yılının verildiği görülür (sene 1144)⁴⁸. On yedinci kitabın (*Lisânü'l-'Acem*) kolofonunda ise kitabın musahhihiyle ilgili bilgi ilk kez karşımıza çıkar⁴⁹. Kolofonda, Âtuf adlı musahhihin hem adını, hem de kitabın basım yılını (1155/1741) ebced hesabıyla veren bir tarih manzumesi yer almaktadır. Bu da yazma geleneğinin bir uzantısıdır ve yazma kolofonlarında müstensihin işini tamamlamasıyla ilgili olarak verilen bilgilerle paralellik taşımaktadır.

Kolofonun boyut ve şeklinin metnin bitişine bağlı olduğu ve kitabın dili Türkçe olsa bile kolofonda kullanılan dilin Arapça olduğu görülmektedir. Sadece Üsküdar Matba'ası'nın ikinci kitabı olan *Risâle-i Birgivi*⁵⁰'nin kolofonundaki bilgilerin Türkçe olması dikkat çekicidir.

Hasköy-Mühendishane Matba'ası'nda ilk basılan kitap olan *Mehâhü'l-miyâh*'ın son sayfasında basımıyla ilgili hiçbir bilgi yoktur. Yalnızca baskı tarihi olan 1212 [1797] rakamla belirtilmiştir⁵¹. Altıncı kitap (*Tuhfe-i Vehbî*, 1213/1798)'tan itibaren son sayfada matbaa adı, basım yılı (bazen hem yazı, hem rakamla) ve matbaa sorumlusunun adı daha sık görülmeye başlamıştır⁵². Üsküdar Matba'ası'nda basılan 1218 [1803] tarihli ikinci kitabın (*Risâle-i Birgivi*) kolofonunda basıma esas olan müellif nüshasının hangi kütüphanede bulunduğu ve mukabele yoluyla tashihinin yapıldığının yazılmasıyla karşımıza yeni bir unsur çıkmış olur.⁵³

*mi'e ve elf * fi' -beldeti'l-tayyibe Kostantiniyye * sânehallahu 'eni'l-âfât * ve'l-beliyye**
(Bk. Lvh. 4)

48 *Yazmadan basmaya*, 52.

49 *a.g.e.*, 65.

50 Takiyyüddin Mehmed Birgivi (Birgili)'nin (ö. 981/1573) *Vasiyyetnâme* adının taşıyan fakat *Risâle-i Birgivi* olarak tanınan ilm-i hâl kitabı, İslâm dünyasında basılan ilk dinî kitap olma özelliğine sahiptir. 1218-1314 [1803-1896] tarihleri arasında 18 baskısının yapılması, bu kitabın çok okunduğunu göstermektedir. Ayrıca, Câbî'nin belirttiğine göre, III. Selîm'in kız kardeşi Hadîce Sultân'ın basımını istediği kitaplar arasında bin adet *Birgivi risâlesi*'nin olması da dikkat çekicidir. (Bk. Beydilli, *Türk bilim*, 136, dpt. 2)

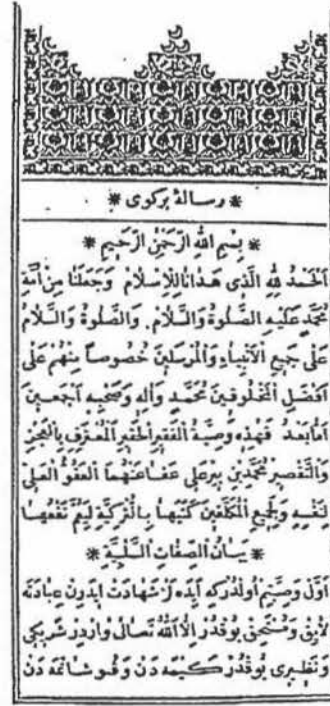
51 *Yazmadan basmaya*, 90.

52 Mütferrika Matba'ası'nda basılan kimi kitapların kolofonunda İbrâhîm Mütferrika'nın adı da matbaa sorumlusu olarak geçmektedir.

53 *Risâle-i Birgivi*'nin Türkçe kolofonu şöyledir: *İş bu risâle-i mergûbe Enderûn-ı Hümâyûn'da mevcûde musannif hattıyla olan nüshadan tahrîr olunup ba'dehu mukâbele ve tashîh olunmuş nüshadan tab' ve temsîl olunmuşdur. 'Alâ yedi ez'afü'l-'ibâd*

شغور

وپیهدن

Lvh. 16- İstanbul baskısı, kolofonu Türkçe *Risâle-i Birgivi*'nin ilk ve son sayfaları (Cemâziye'l-âhire 1218 [7 Eylül - 5 Ekim 1803])

Matbaada ilk defa dinî bir kitap basıldığı için referansa ihtiyaç duyan matbaacı, eserin basılmasında hangi nüshanın kullanıldığını belirtmektedir. Yine 1218 [1803] tarihli dördüncü kitabın (*Mu'rib-i izhârü'l-esrâr*) kolofonunda ise müellif hattı olan nüshayla karşılaştırıldığı belirtilmektedir.

Bulak baskısı kitaplarda

Bulak baskılı Türkçe kitapların kolofonu, hem yazma eser geleneğinin, hem de İstanbul baskısı kitapların geleneğinin devamıdır. Bununla birlikte özel-

'Abdurrahman el-müderriş el-me'mûr bi'ameli't-tab' bi Dâri't-tub'ati'l-cedîdeti'l-ma'mûre fi medîneti Üsküddâr fi-şehri Cemâziye'l-âhire li-sene semâniyete 'aşer ba'de'l-mi'eteyn ve elf min hicreti men-lehü'l-'izzü ve'ş-şeref *vakafahâ sâhibü'l-hayrât*

likle Türkçe askerlik kitapları ve kanunla ilgili kitaplarda kolofon bilgilerinin Türkçe verilmesinin tercih edildiği görülmektedir. Bu durumun Türkçe'den başka bir dil bilmeyen matbaanın kurucusu ve destekçisi Mehmed 'Alî Paşa'yla ilgisi olduğu gibi, okuyucuların Türkçe konuşan asker ve sivil idareciler olmasıyla da ilişkisi vardır.

Bulak'ta basılan ilk kitap olan *Vesâyânâme-i seferiyye*'nin kolofonu Türkçe'dir⁵⁴. Kolofon'da Mehmed 'Alî Paşa uzun uzun övülmüş, matbaanın bulunduğu yer ve kitabın basıldığı yıl, ay ismiyle beraber verilmiştir. İkinci kitapta da kolofon Türkçe'dir ama burada Mehmed 'Alî Paşa'yla ilgili bir övgü bulunmamaktadır⁵⁵. Bulak baskılı kitapların kolofonunun diğer bir özelliği de, ilk on yıl içinde musahhihin, kitabın mülteziminin (yani kendi hesabına kitap basanların) ve kitap basıldığı sırada matbaa yöneticisi olan kişinin adının da kolofonda yer alıyor olmasıdır⁵⁶.

54 *Vesâyânâme-i seferiyye*'nin kolofonu: *İşbu zîver-i zebân-ı 'azbû'l-beyân Türki ile müzeyyen ve müzehhep olan nüsha-i nâdire-i fînûn-i cihâd menâfi'ün lil-'ibâd bir üstâd-ı kâmilin âsâr-ı cemîl ve ber-güzâr-ı cezîli olup mutazammun-ı usûl ve uslûb-ı harb ve gazâ ve lâzîmü'l-implâ olmağla muhâfaza-i kâffe-i ümmet-i hayrî'l-enâm ve muhârasa-i 'âmme-i bilâd-ı ehli'l-İslâm için tab' ve temsîl ile teksîrine hâlen müşîr-i müşterî tedbîr ve vezîr-i 'adîmü'n-nazîr merhametlü veliyü'n-ni'am ve 'l-hâmî li-rikâbi'l-ümem el-gâzî el-Hâc Mehmed 'Alî Paşa veffekahullâhu bi-mâ yürüdü ve ma-yeşâ efendimiz hazretlerinin irâde-i 'âliye-i sâmiyeleri ta'alluk etmekle mahrûsa-i Mısır iskelesi olan Bulak'da inşa buyurulan Dârü't-tibâ'ada bin ikiyüz otuzsekiz tarihi Rebî'ü'l-evvel'inin âhîrinde 'uyûn-ı sutûr tanzîm ve tekmi'l mukahhal kuhl-i kemâl ve hudûd-ı sahâ'if tab' ve temsîli müzeyyen hâl-i hitâm mâlâ-hemâl olunmuşdur. (Bk. Lvh. 9)*

55 Bk. Lvh. 10

56 Mesela 1249 [1833] tarihli *Sübha-i sıbyân*'ın kolofonu şu şekildedir: *Temm tab'hâ hazîhi'l-manzûmeti'l-mevsûmeti bi-Sübhati's-sıbyân ve kâne tab'humâ bi'l-Matba'âti'l-Âmire bi-Bulak Mısri'l-Kâhîre. Bi-tashîh Ahmed Efendi bin Mustafâ Kırkkimsevî ve bi-nezâret-i nâzirihâ Geylânî Ebû'l-Kâsım Şâhid ft-evâhir-i şehri Rebî'ü'l-evvel sene tis'a ve erba'in ve mi'eteyn ba'de'l-elf min hicre men-lehü'l-'izzü ve 'ş-şeref.*

Lvh. 17- Bulak baskılı *Süleymanname*'nin ilk sayfası ve kolofon kaydı (Gurre-i Cemâdiye'l-evvel 1248 [26 Eylül 1832])

3) Yazı cinsi:

İstanbul baskısı kitaplarda

Yazma eserlerde, özellikle de sanat kaygısının ön planda olmadığı ve metnin olduğu gibi okunmasının öncelik taşıdığı eserlerde, nesih yazı türünün kullanıldığı bilinmektedir. Beşik baskı dönemi kitaplarında da yazma geleneğinin bir devamı olarak nesih yazı tercih edildiği görülmektedir.⁵⁷ İbrâhîm Müteferrika Matba'a-

57 Hat sanatının matbaaya etkileri konusunda bk. M. Uğur Derman, "Yazı san'atının eski matbaacılığımıza akisleri," *Türk Kütüphaneciler Derneği, Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, 10-11 Aralık 1979, Ankara* (Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1980), 97-118. Bu makaleye göre ta'lik harf ilk defa Sultân Abdülmecid zamanında [1839-1861] kullanılmaya başlanmıştır. Yesârîzâde Mustafâ 'İzzet Efendi tarafından hazırlanan 18 puntoluk ta'lik harufat ile 1258 [1842]'de Kassâbbaşızâde İbrâhîm Efendi'nin *Risâle-i i'tikadiyye*'si Dârü'l-hilâfeti'l-'Aliyye Tab'hâne-i Âmiresi'nde

sı'nın kitapları Jonah ben Jacop Aşkenazi tarafından dökülen 12-16 puntoluk harflerle basılmıştır⁵⁸. Kemal Beydilli'nin Mühendishane Matba'ası üzerine yürüttüğü araştırmaları sayesinde bu matbaanın ilk hurufatının Mütferrika Matba'ası'nı kapatan Râşid Efendi'den diğer matbaa malzemeleriyle birlikte 1797 tarihinde satın alındığı; bu hurufatı elden geçiren ve yeni harfler döken kişinin 1792 tarihinden beri harf dökümcüsü olarak matbaa işlerinde çalışan Arapoğlu Bogos olduğu⁵⁹; iki oğluna da harf dökümcülüğünü öğrettiği ve 1814 yılında basılan *Kamûs tercümesi* için kullanılan nesih hurufat kalıplarını, "hüsni-hatt" niteliğinde hazırladığı ve yeni hurufat kalıplarını "çeliklerini ve bakır cetvel ve formlarını ve sâ'ir edevât ve âlâtlarını" yaptığı ortaya çıkmıştır⁶⁰.

Harekeli harf ilk defa Üsküdar Matba'ası'nın ikinci kitabı olan 1218 [1803] tarihli *Risâle-i Birgivi'* de kullanılmıştır. Bu kitabın harekeli nesih hatla basılması, basıma esas olan yazmadan kaynaklandığı gibi dini bir metin olması, hatasız ve kolay okunabilmesi için tercih edilmiş olduğu kanaatini de ortaya çıkarmaktadır. İstanbul baskılı kitaplar için harf güzelliği arayışı olduğu Muhib 'Abdurrahîm Efendi'nin Şubat 1817'de verdiği takrirden anlaşılmaktadır. Bu takrirden bazı güzel kitapların, haşiye ve divanların ta'lik hurufat ile basılmasının uygun olacağı ve bunun için teşebbüste bulunduğu ifade edilmekle birlikte ta'lik hurufatla ilk kitap (*Mir'ât-ı 'âlem*) ancak 1239 [1824] yılında basmıştır⁶¹. Baskıda ilk defa siyah mürekkebin yanı sıra kırmızı mürekkebin de kullanılması ise Mühendishane'nin 1214 [1799] tarihli sekizinci kitabı olan *Tıbyân-ı Nâfi'* adlı sözlükte görülmektedir.

Bulak baskısı kitaplarda

Bulak Matba'ası kurulduğunda İtalya'dan Arapça hurufat getirilmiş ve basılan ilk kitaplarda kullanılmıştır. Ancak İtalya'da dökülen harfler beğenilmediğinden ve alışlagelmiş hat zevkine ters düştüğünden değiştirilmesi arzu edilmiştir. Bunun üzerine, 1821'de Kahire'de bulunan, değişik lisanlar bilen ve yazısının güzel olduğu anlaşılan Senglâh el-Hindî'ye yeni harf kalıbı dökümü için

basılmıştır. 1264 [1848] yılında basılan *Hilye-i Hâkânî*, Enderûn-ı Hümâyûn hocası Râcîh Efendi'ye yeniden yaptırılan 24 puntoluk ta'lik hurufat ile basılmıştır. Ancak bu ta'lik İran uslubunda olduğu için pek beğenilmemiştir.

⁵⁸ *Yazmadan basmaya*, 9.

⁵⁹ Beydilli, *Türk bilim*, 99-100, 321, 324-25

⁶⁰ Konuyla ilgili arşiv kayıtları için bk. Beydilli, *Türk bilim*, 321, dpt. 6.

⁶¹ Beydilli, *a.g.e.*, 321.

numuneler sipariş edilmiş ve böylece Bulak Matbaası'nın nesîh ve ta'likte ilk yerli harfleri hazırlanmıştır. Bu yeni hazırlanan nesîh hatla basılan ilk kitap *Lağım risâlesi* (1239 / 1824); ta'lik hatla basılan ilk kitap ise Şirazlı Sadî'nin *Kitâb-ı Gülîstan*'ı (1244 / 1828) olmuştur. Ta'lik hurufatın özellikle edebî eserlerde kullanılması dikkat çekmektedir⁶².

Sonuç

Batıdaki beşik baskı dönemi kitaplarının özellikleri ve geçirdiği dönüşüm ile Osmanlı dünyasındaki basma kitapların geçirdiği dönüşüm arasında yüzyıllarca fark olmasına rağmen bir paralellik bulunmaktadır. Ancak burada eklenmesi gereken husus, Osmanlı'da ilk matbaa kurulduğunda örnek alabileceği tek modelin yazma kitap olmadığı ve Batı'daki gelişmiş basma kitap modelinin bilindiğidir⁶³. Bulak Matbaası kurulduğunda da yüz yıllık İstanbul örneği bir üst referans olarak hazır bulunmaktadır. Ancak Osmanlı dünyası ile Avrupa ülkeleri arasındaki ekonomik, sosyal ve kültürel şartların birbirinden farklı olması, birbirine benzer bu gelişmelerin hız ve sürelerinin de farklı olması sonucunu doğurmuştur. Ayrıca gerek İstanbul'da, gerekse Bulak'ta basma kitap formatı tercihini belirleyen güçlü bir yazma kitap geleneği mevcuttu.

Osmanlı dünyasında köklü bir yazma kitap geleneğinin bulunması, basıma esas alınan yazma kitabın özellikleri, kitabın hedef kitlesi, alıcının geçerli kitap zevki, matbaanın o anda başında bulunan kişinin kitap anlayışı ve zevki basılacak kitabın seçiminde olduğu gibi şekli özelliklerinin oluşmasında da belirleyici olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın başlarında İstanbul ve İzmir'de yaşayan ve taşbaskı tekniği ile 1817 yılında Paris'te ilk Türkçe kitabı basan Bianchi'nin "özellikle tipografiye kayıtsızlıkları bilinen ve elyazması eserleri tercih eden müslümanlar için bu teknik [litografya / taşbaskı] çok fayda sağlayacaktır" ifadesi, Müteferrika Matbaası'nın kuruluşundan doksan yıl sonra bile yazma kitap kültürünün etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁶⁴.

⁶² Bk. İhsanoğlu, *a.g.e.*

⁶³ Bunun için akla gelen ilk örnek Müteferrika'nın 1730 yılında bastığı Holdermann'ın *Grammairé Turque ou Methode courte&Facile pour Apprendre la langue Turque* adlı kitaptır. Müteferrika'nın kendi bastığı kitap listesinde bu kitabın yer almaması ve basıldıktan sonra Fransa'da Cizvit okulu öğrencilerine dağıtılmak üzere 200 adet gönderilmesi dikkat çekicidir.

⁶⁴ T. X. Bianchi, *Notice sur le Premier ouvrage d'Anatomie et de Médecine, imprimé en Turc, à Constantinople en 1820, intitulé Miroir des Corps dans l'anatomie de l'homme*

Richardson, on altıncı yüzyıl İtalya'sında matbaayı değerlendirirken şunları söyler: Matbaanın varolabilmesi için öncelikle okur-yazar ve kültürlü bir çevreye ihtiyaç duyulmaktadır. İtalya'da piyasaya yazı sağlayacak çok sayıda yazar ve bilim adamı ile bu üretilenlere talep oluşturabilecek yeterli sayıda, eğitimli şehirli bulunmaktadır. Böylece okullara, ibadete, şahsi çalışmalara, eğlenceye yönelik kitapların yanı sıra doktor, din adamı, öğretmen ve üniversite öğrencilerine yönelik meslekî kitaplar da basılır. Matbaanın varlığını sürdürebilmesi için, kitabı yazanın ve alıcısının olması tek başına yetmemektedir. Aynı zamanda uygun ekonomik şartlar da gerekmektedir. Matbaanın gelişmesi için idealizm, kâr veya her iki sebeple teşvik eden kişi ya da gruplar ile kağıt ihtiyacını karşılayacak, basılı kitabın dağıtım ve satışını yapacak iyi bir ticaret ağına ihtiyaç vardır⁶⁵. Osmanlı dünyasında ise buna benzer şartlar hem İstanbul'da, hem de Kahire'de daha çok on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır. İlk matbaalar devlet desteği veya güdümü ile kurulmuş ve uzun süre bu şekilde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde basılan kitaplar, satılacak bir meta olarak görülmemiştir ve kitaptan kâr etme düşüncesi de henüz söz konusu değildir. İstanbul'da özel şahısların matbaa kurmaları ve Bulak'ta mültezim zimmetinde kitap basılması, kâr etme arzusuna işaret etmekle birlikte, kitap alıcılarının profili aynı zaman diliminde değişmediğinden yeni şekli özelliklerin süreklilik kazanması daha geç dönemde gerçekleşmiştir. On dokuzuncu yüzyılda modern eğitim yaygınlaşmaya, meslek grupları oluşmaya, özel matbaalar kurulmaya, rekabet ortamı doğmaya ve ticari endişeler devreye girmeye başlar. Bu da bir taraftan kitabın çok sayıda basılmasına ve dolayısıyla fiyatının düşmesine sebep olurken⁶⁶, diğer taraftan yeni eğitim kurumlarında basma kitap okuyarak yetişen yeni nesil okuyucuların yazma kitap geleneğinden uzaklaşarak kitap okumada basma kitap estetik ve formatına yönelmelerini sağlamıştır.

(Paris: L. T. Cellot, 1821)'den aktaran Yahya Erdem, "Taşbaskısı ilk Türkçe kitap: Kitâb-ı Ahidnâme-i Humâyûn," *Müteferrika*, s.11-12 (Yaz-Güz 1997): 23. Bianchi'nin görüşünün tam metni için bk. Aykut Kazancıgil, *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda anatomi: Şanizade-Bianchi* (İstanbul: Özel Yayınları, 1991), 28-9.

⁶⁵ Richardson, *a.g.e.*, 4-5.

⁶⁶ Kitabın az sayıda basılması, basımının masraflı olmasına ve dolayısıyla da satış fiyatının yükselmesine sebep olmaktadır. Bu da basma kitaba olan talebin az olmasının sebeplerinden biri olarak düşünülebilir. Osman Ersoy'un verdiği bilgiler, o dönem için basma kitapların oldukça pahalı olduğunu göstermektedir (Osman Ersoy, *a.g.m.*, 69-83) Basılan kitapların satılmamasına ve bundan şikayet eden Râşid Efendi'ye dair bk. Beydilli, *Türk bilim*, 104.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ise artık İstanbul'da Türkçe, Kahire'de ise Arapça kitaplarda Batılı kitap formatı yaygın olarak kullanılmaya başlanmış ve yazma geleneği geri planda kalmıştır. Fakat İstanbul ve Kahire matbaacılarının kitaplarında yazma geleneğine ait bir unsur hiçbir zaman kaybolmamıştır. Bu da metinlerde ve özellikle dış ve içkapakta yazar ve eser isimlerinin 'hüsn-i hat'la yazılmasıdır.